

Любов Власенко

Лариса

Гришко

(Херсон)

ПЕРИФЕРІЙНІ ЗНАЧЕННЯ ОСОБОВИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА

У статті досліджується периферійне значення особових форм дієслова. Розглянуто функціональні можливості у вираженні особових форм.

Ключові слова: *категоріальність, периферійність, кореляція, понятійність.*

The article focuses on the research of finite verb peripheric meaning. The functional Possibilities in finite verb form expression have been searched in the article.

Key words: *category, periphery, correlation, concept.*

Категорія особи, як і інші категорії дієслова, узагальнено відображає відношення, що характеризують дію в реальній дійсності. Про граматичну категорію особи можна вести мову тому, що відношення дії до суб'єкта виражено у постійних формулах мовлення, тобто граматично. Найбільш високим рівнем абстракції граматичної особи є протиставлення, яке вказує на наявність (відсутність) діяча, особові (моноособові) дієслова.

При аналізі функціональної специфіки категорії особи дієслова треба послідовно розмежовувати її морфологічні параметри і синтаксичну специфіку як однієї з комунікативних величин речення.

Значення категорії особи впливає з кореляції форм за ознакою особовості і зберігається в усіх випадках прямого вживання дієслівної форми. При переносному вживанні контекст змінює первісне значення і формує вторинні функції форми.

Відношення дії до діяча є змістом категорії особи дієслова. Усвідомлення діяча відбувається з позиції мовного акту, і форми особи виражають відношення дії до учасників мовного акту. Виконавцем дії може бути сам мовець (від кого ведеться мовлення), його співбесідник (до кого звернене мовлення) або особа чи предмет, що є тільки фактом мовлення. Отже, у межах граматичної категорії особи дієслова наявні три граматичні протиставлення, що зумовлюють виділення трьох грамем – грамею 1-ої, 2-ої і 3-ої особи.

1-а особа дієслова в однині презентує відношення дії до мовця. Наприклад: “ – Я тисячу разів переконаюся: однією з причин труднощів, на які натрапляють діти в навчанні, є те, що знання залишаються часто для них нерухомим вантажем, нагромаджуються мовби “про запас”, “не йдуть в обіг”, не застосовуються для здобування нових знань” (В.Сухомлинський).

У множині змістовий план акумулює в себе і мовця, і обмежену (необмежену) кількість дійових осіб: “Думаю, ви уявляєте, командир, що ми – і ви і я – збираємось здійснити ряд важких кримінальних дій...” (Р.Самбук).

Форма 2-ої особи в однині виражає відношення дії до співбесідника. Наприклад: “Не давай прорости в своїй душі насінню зневіри в людину, підозрливості” (В. Сухомлинський).

У множині ця форма вказує на зв'язок змісту дієслова із співбесідником, до яких звертається мовець. Наприклад: “Більше як вогню бійтеся навіть найменшого злорадства” (В. Сухомлинський).

Форма 3-ої особи однини і множини пов'язують зміст дієслова з будь-якою особою або предметом, які не підводяться мовцем ні під першу, ні під другу особи. Наприклад: *“Досвідчений учитель біології, фізики, хімії, математики, пояснюючи урок, ніби прочиняє віконце в неосяжний світ науки, щось залишає не до кінця роз'ясненням”* (В. Сухомлинський).

Форми 1-ої і 2-ої особи характеризуються тільки особовим значенням, тому що виражають відношення дії до осіб, які беруть участь у мовленні (мовця і адресата). Вони протистоять одна одній як елемент однієї пари.

Форма 3-ої особи презентує відношення дії до осіб (і неживих реалій), які безпосередньо не задіяні в мовленні. Тому протиставлення 3-ої особи 1-й і 2-й якісно інші, що пояснюється неможливістю вираження формою 3-ої особи участі мовця чи адресата в спілкуванні у прямому вживанні і реалізацію значення не мовця, не адресата.

Власне-особове та предметно-особове значення форми 3-ої особи у парадигмі формально не диференціюється. Ці варіанти семантико-парадигматичного значення форми 3-ої особи конкретизуються у контексті сполученням з іменниками або іншими засобами контексту. Семантико-парадигматична структура форми 3-ої особи однини визначається за такими ознаками:

1. вираження участі суб'єкта (не мовця і не адресата);
2. невираження участі суб'єкта.

Категорія особи дієслова як складовий компонент загальномовної понятійної категорії узагальнено відображає відношення, що характеризують дію в реальній дійсності.

Про граматичну категорію особи можна вести мову тільки тому, що відношення дії до її суб'єкта виражено у стійких формулах мови, тобто граматично.

Категорія особи тісно пов'язана з іншими категоріальними значеннями дієслова.

Взаємодія категорії особи і числа зумовлюється значним впливом категоріальних значень числа іменників, субстантивних займенників. Подібно до останніх особові форми однини і множини 1-ої і 2-ої є семантично неадекватними. Особи, позначені займенниками “я”, багато “ми” – ці поняття не можуть бути безпосередньо виражені граматичними засобами. Займенники “ми”, “ви” характеризуються тривалою традицією, яка закріпила за цими словами значення ввічливості.

“Ми”, якщо це слово не відноситься до іншого “я”, означає: я та ще хто-небудь інший або інші. Крім того вживання займенників “ми” і “ви” характеризуються тривалою традицією, яка закріпила за цими словами значення ввічливості.

У поєднанні з прийменником “з” та орудним відмінком інших займенників чи іменників “ми” і “ви” можуть означати “я та ти об'єднані з ким-небудь” : *Ми з тобою (я та ти), ми з ним (я та він), ми з братом (я та брат), ви з товаришем (ви або ти з товаришем)* і под.

Категорія особи дієслова взаємодіє з категоріальними значеннями часу.

У дієсловах минулого (давноминулого) часу категорія особи за способом своєї презентації є морфологічно-синтаксичною, що знаходить своє пояснення в її генезисі та послідовній еволюції. Форми минулого часу не виражають відношення до конкретної особи.

Повна парадигма минулого (давноминулого) часу складається з трьох родових форм однини (чоловічого, жіночого і середнього) і форми множини. Форма чоловічого роду в парадигмі виявляє дії до суб'єкта чоловічого роду, тобто до власне-особового (реальної особи) чи предметно-особового (істоти, неживих предметів) значення.

Форма жіночого роду – відношення до суб'єкта жіночого роду, особового чи предметно-особового. Конкретне власне-особове значення 1-ої, 2-ої чи 3-ої особи і предметно-особове значення 3-ої особи у парадигмі формально не диференціюються.

Особове значення форм жіночого та чоловічого роду конкретизується у реченні сполученням з особовими елементами типу “я”, “ми”, які характеризуються особовим значенням [5, с. 95].

Значення теперішнього часу полягає у вираженні часової ознаки дії, співвіднесеної з моментом мовлення. Форми теперішнього часу виражаються за допомогою особової парадигми.

Категорія особи охоплює форми дійсного та наказового способу (імператива). Особливістю функціонування форм 2-ої особи є їх сполучуваність з формами кличного відмінка, субстантивованих займенників.

Утворення аналітичних форм наказового способу 1-ої, 3-ої особи однини і 3-ої множини (типу *хай скажу, хай скаже, хай скажуть*) свідчать про діапазон аналітизму серед категоріальних форм особи і поєднання в її структурі двох неоднорідних функцій – власне комунікативної (дійсний спосіб) й апелювальної (наказовий спосіб).

Аналітична презентація граматичних значень особи властива всім формам дієслова, крім інфінітива, який, за висловом К. Тимофєєва, “... посідає проміжну ланку між категорією дієслова і категорією іменника. Це змішана категорія, середній член між цими двома категоріями” [4, с. 6].

Зарахування категорії особи до невластивих здійснюється на синтаксичному рівні, на якому будь-яка процесуальна ознака приписується тому чи іншому суб'єкту.

Необхідно розрізнити пряме і переносне вживання форм 2-ої особи однини в поєднанні з 1-ою і 3-ою особами.

У випадку фразеологічного типу (щастя тобі доля) форма 2-ої особи має пряме значення. Переносне вживання форми 2-ої особи виступає в контексті, коли не проявляється воля того, хто говорить, але зберігається експресія наказу з різними модальними відтінками. Наприклад: “*Цистерни спирту стоять на станції, підходь і пий всякий*” (О. Гончар); “– *Де барикади, там середини нема! Старих нема, малих нема, тут кожен займи своє місце і дій, як велить тобі революційне сумління!*” (О. Гончар).

Контекст суперечить наказовому значенню форм *підходь і пий, займи місце, дій*, можлива заміна без зміни змісту формам дійсного способу *підходить і п'є, займає місце і діє*.

Отже, форми 2-ої особи однини наказового способу синонімічні формам теперішнього і майбутнього часу дійсного способу і відрізняються від них модально-експресивними відтінками.

Порівнюємо: *Можна підходити і пити, кожен повинен зайняти своє місце і діяти*. Синонімічні наближення форм відбуваються на основі спільного для них темпорального плану, теперішнього чи майбутнього, у контексті розповідного речення. Форма 2-ої особи однини імператива недоконаного виду може виражати реальні дії в теперішньому і майбутньому з додатковим модальним значенням неминучості дії.

Наприклад: “*Ця хахлушка щодня мені якесь нове слово підкидає. Щось скаже незрозумілим, а ти ходи думай собі цілий день, що воно значить...*” (О. Гончар).

Порівнюємо: ... *а ти мусиш ходити, думати*. У такому вживанні форма *ходи думай* не виражає волю того, хто говорить по відношенню до адресата, наказове значення форми проявляється як обов'язковість, вимушеність дії для його виконавця.

У характеристиці вживання форми типу *ходи думай* у лінгвістів немає єдиної точки зору. Одні вважають таке вживання позаімперативним, інші визначають його особливий ірреальний спосіб, треті вбачають у ньому транспозицію імператива.

У таких конструкціях з формою 2-ої особи однини імператива виражається об'єктивне модальне значення реальності дії, тобто форма наказового способу виступає в значенні дійсного, передаючи значення повинності з яскравим експресивним відтінком небажаної необхідності дії.

В умовах розповідного речення імперативна форма доконаного виду може виражати реальну дію в минулому.

Наприклад: *“То тітка Василина візьми та й похвались йому, що я теж гарно співаю і виводжу підголоском”* (М. Стельмах).

Можлива заміна без зміни змісту висловлювання *“– То тітка Василина взяла та й похвалилась...”*

У конструкціях із значенням реальної умови, а також в допустових формах 2-ої особи однини імператива може позначити реальні дії і в теперішньому, минулому чи майбутньому часі.

Наприклад: *“Спитай його про такі речі – скаже, що він має зараз перед собою одну мету: переробити певну кількість ґрунту”* (О. Гончар); *“Тебе тільки зачеши... Шкварчши як сало на пательні”* (М. Стельмах); *“– Я вже, Панасе, й не плачу. Так наголосилась за війну, що, мабуть, і вріж око, то сльози не добудеш”*.

У такому вживанні імперативні форми доконаного виду *зачеши* при підтримці форм теперішнього часу недоконаного виду *шкварчши* і при підтримці форм майбутнього доконаного *не добудеш* позначають дії в майбутньому. Порівняємо: *якщо зачешиш, якщо спитаєш, хоч вріжеш*, відрізняються від індикативних форм яскравим модальним значенням бажаності, необхідності дії, характерним для імператива.

У ірреально-умовних реченнях при підтримці форм умовного способу імперативні форми позначають нереальні дії, що вживаються в значенні форм умовного способу.

Наприклад: *“Здавалося, не будь того тремтливого синюватого марева, то всю країну їм було б видно, як на долоні”* (О. Гончар).

Контекст суперечить значенню спонування, експресія якого проявляється в більш яскравих порівняно з синонімічними формами умовного способу моральних значеннях бажаності, необхідності чи небажаної необхідності дії.

Порівняємо: *Не будь того... і Коли б не будь того.*

Форма 2-ої особи однини наказового способу вживається в узагальнено-допустових реченнях, які мають значення теперішнього чи майбутнього часів.

Наприклад: *“– Те, що було з Іваном, – як зірка на обрії, скільки до нього не йду, а не дійдеш”* (В. Дрозд).

Можлива заміна як формою дійсного, так і формою умовного способу без зміни змісту висловлювання (Пор.: *Скільки до нас не йшла*), тобто переносне значення форм імператива можна кваліфікувати і як реальне, і як можливе, але з більш яскравим експресивним відтінком дії порівняно з синонімічними формами майбутнього часу чи умовного способу [2, с. 42].

Аналіз функціонування форми 2-ої особи однини умовного способу показує, що вона регулярно вживається в значенні дійсного і наказового способів в розмовній мові, у художньому і публіцистичному стилях, а умовні і допустові конструкції з переносним значенням імперативної форми використовуються у науковому стилі.

Отже, форма 1-ої особи множини вживається у значенні 2-ої особи однини і множини тоді, коли мовець при зверненні до співбесідника наче перевтілюється в нього, виражає своє позитивне або негативне ставлення, інколи доброзичливу іронію до нього. Наприклад: *От уже ми вміємо. Ось кому ми дякуємо.*

Форма другої особи однини для позначення повторюваної дії, типової й для інших осіб, інколи в поєднанні зі словами модального значення *було, бувало* набуває значення узагальненості. Наприклад: *Бувало ти йдеш, а всі дивляться й переживають* (І. Нечуй-Левицький).

Форма 3-ої особи однини виконує функцію першої особи однини в офіційних документах, ситуаціях або в інтимних стосунках. Наприклад: *Розповідає вам учасник подій, я сам брав участь у них і достеменно знаю про все* (В. Козаченко).

Отже, дієслівні особові форми під впливом контексту можуть видозмінювати свою первинну функцію і набувати периферійного значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола. – М.: Просвещение, 1971. – 273 с.
2. Бондар О.І. Лінгвістична категорія часу як відображення реального часу // Мовознавство. – 1986. – № 2. – С. 41-45.
3. Загнітко Л. Теоретична граматики української мови. – Донецьк: Дон НУ, 1996. – 435 с.
4. Тимофеев К.А. О транспозиции форм глагола в русском языке. История языка. – Новосибирск, 1999. – С. 7.
5. Юдин А.А. Место категории лица глагола в грамматическом строе современного русского языка. – М., 1976, – 133 с.